

İSPANYA'DA ARAP HÂKİMİYETİNİN İZLERİ¹

Yazan: **E. ROSENTHAL**
Çeviren: **Yusuf ALEMDAR²**

Anahtar Kelimeler:

İspanya, Endülüs, Arap, Emevî, Mağrip, Eser, Etki, Müslüman ve Hristiyan.

Özet

Ünlü müsteşrik E. Rosenthal'in kaleme aldığı bu makalede, 138/756–422/1031 yılları arasında (ki, iki buçuk asrı aşkın bir zaman diliminde) İspanya'da hüküm süren Endülüs Emevî Devleti'ne ait tarihî mirastan bahsedilmektedir. Yazının başlığı her ne kadar "... Arap ..." şeklinde atılmış olsa da, batılı oryantalistlerin büyük çoğunluğunda var olan; 'İslâmî' nitelikli her şeyi -orijininden dolayı- Araplara mal etme zihniyeti, burada da kendini göstermektedir. Ancak Rosenthal'in, bu çalışmasını adlandırırken haklı bir gerekçesinin olabileceği ön-kabülünü taşıyoruz ki, o da şudur: Öncelikle; halefleri olan Abbasî Hanedanı'nın kendilerine zararı dokunacağı endişesiyle anayurtlarından kaçan, -deyim yerindeyse- soluğu İber Yarımadası'nda alan, orada bir devlet kurma fikrini ortaya atan ve bunu, uzun ve zahmetli mücadelelerden sonra gerçekleştiren -bir avuç mesabesindeki- ilk müslüman topluluk, asıl Ümeyye Sülâlesi'nin bakiyesi olan Araplardı. Nitekim bu devlet, banilerine izafeten tarihte "... Emevî ..." diye anılmaktadır. Bu yüzdendir ki, yazımız makalesine bu ismi uygun bulmuş olabilir. Zira gerçekte burada; adı geçen devlet döneminde, çeşitli vesilelerle Endülüs'e göç eden ve zamanla hâkim kitle konumuna yükselen tüm müslümanlar tarafından tesis edilen ve de yazarın yaşadığı devirde -aslî hüviyetiyle olsun olmasın- her nasılsa ayakta kalmayı başarabilen veya birtakım vesikalar sayesinde yerleri saptanabilen eserler söz konusu edilmiştir. Ayrıca; yine İslâm nüfûzunun etkilerini hâlâ üzerlerinden atamamış olan İspanyol şehir ve kasabalarının, kendi sağlığındaki vaziyetlerini anlatan Rosenthal, bu arada tarihsel olaylar (özellikle savaşlar) ve müslümanların sosyal-ekonomik-kültürel durumları hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmiyor.

Key Words:

Spain, Andalusia, Arab, Umayyad, Moor/Moorish, Trace/Remain/Relic, Influence, Muslim and Christian.

Abstract

Traces of Arab Influence in Spain

In this article, a famous orientalist Mr. E. Rosenthal is talking about historical heritage that belongs to the Andalus Umayyads which ruled in Spain between 756-

¹ Özgün adı; "Traces of Arab Influence in Spain" olan bu araştırma-inceleme yazısı, *Islamic Culture*, c. XI, s. 3, Haydarabad-Dekkan (Temmuz) 1937, s. 324-340'ta yayımlanmıştır.

² Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğr. Gör. alemdar@cumhuriyet.edu.tr

1031. Even though article's headline is entitled like "... Arab ...", in this article, Mr. Rosenthal, like many orientalis, takes every Islamic heritage, because of the its origin, to back to the Arabs. However, we are in agreement with Mr. Rosenthal in this article's headline because of this presumption: First of all, first Muslim community who went away from homeland because of the worry about the successor of Abbasid Dynasty could damage them, arrived to the peninsula, got an idea to establish a state and after so many difficulties achieved this aim, was Arabs who were remained from Umayyads. Likewise, this state was called "... Umayyad ..." to imply its founders. Because of this, the author might think this headline for the article. The author mentions about heritages which belongs to the people who lived in this state and became superior to others. Furthermore, he talks about the heritages that remained or was known through some documents in his time. In addition this, Rosenthal does not neglect to give an information about the Spanish cities and towns that is seen impact of Islamic culture on them. By the way, he mentions about the historical events, especially wars, and Muslims' socio-economic and cultural conditions.

İspanya'ya yaptığım ziyaretler sıklaştıncaya ve buranın meşhur olmayan kasabalarını görme fırsatı elde edinceye kadar Arap hâkimiyetinden kalma eserlerin, bu harika ülkenin yalnızca güneyinde bulunabileceğine inandım. Bununla beraber ben, Kuzey Endülüs'ün uzak kesimlerinde de, bir zaman(lar)ın Arap sultanları³na ait pek çok parmak izine rastladım. Bu makalede benim bütün çabam; Arap kalıntılarının, sadece İspanya'nın daha iyi tanınan şehirlerinde değil, diğerlerine nisbeten adı daha az anılan kentlerinde de bulunduğunu göstermek ve bu mirasa dikkat çekmekti. Sözünü ettiğim yerleşim yerlerini, (kendi) gezi programıma göre anlattım. Zira buraların sınırları içinde kalan anıtların kronolojileri, (birbirleriyle) eş-zamanlı olduğundan; bunlardan, tarih sıralamasına göre bahsetmek imkânsızdı.

Moor nitelemesi, her ne kadar (o vakitler) İspanya'ya yerleşen Kuzey Afrikalı Berberiler'e verilen bir sıfat ise de; esasında İspanya'daki tüm Muhammediler'e atıfta bulunulduğunda bu tabiri kullanmak, alışkanlık haline gelen bir âdettir. Bundan dolayı ben de "Moor" terimini, işte bu yaygın anlamıyla kullanmayı tercih ettim.⁴

İspanya'ya, Portekiz'in Badajoz'a yakın bir yerinden girdim. Burası, 711'den itibaren müslümanlarla hristiyanlar arasında sık sık meydana gelen mücadelelere sahne olan bir bölge idi. Bu, -kaderi belirleyen- önemli bir yıldır. Çünkü rivayete göre; bu sene, aynı zamanda Mağribli Tarık'ın Kuzey Afrika'dan yola çıkarak İspanya'ya ayak bastığı ve Cadiz yakınlarında gerçekleşen Guadalete Savaşı'nda Gotları mağlûp ettiği tarihtir. Badajoz, Araplardan kalma eserlerle birlikte tarumar vaziyette

³ Not: Yazar yer yer *Prince*, *Overlord*, *King* ve *Kingdom* ifadelerini kullansa da, başlangıçtan I. Dünya Savaşı sonrasına denk gelen tarihlere kadar müslümanların devlet yönetimi geleneğinde *Prens*, *Derebeyi*, *Kral* ve *Krallık* olmamış ve bu lafızlara idarî sistemlerinde yer vermemişlerdir. Dolayısıyla biz de bunları tercüme ederken, tam da Arap/Emevî söylemlerine uygun olarak; *emir/emirlik*, *halife/halifelik/hilâfet*, *sultan/sultanlık/saltanat*, *hükümdar/hükümdarlık/hükümlerlik* kavramlarıyla karşılamaya çalıştık. (çev.)

⁴ Not: *Garb/Garbî* ve *Mağrib/Mağribî* karşılığındaki *Moor* ve *Moorish* kavramları; aslında, dar manada *Fas'ı/Faslılar*'ı, geniş manada ise, Mısır dışındaki tüm *Kuzey Afrika'yı/Kuzey Afrikalılar*'ı içermektedir. Gerçekte bunlar, yazarın da belirttiği gibi; -Endülüs Emevî Devleti'nin tarihî adının *Mağrib* olması itibariyle- devrin İspanya, hatta Portekiz'i de ihtiva edecek şekilde bütünüyle İber Yarımadası havzasında yaşayan Arap kökenli tüm müslümanları kapsayan deyimlerdir. Burada bunlar tercüme edilirken, bu anlamıyla; yerine göre *Mağribiler*, yerine göre de *Mağribliler* ifadeleri ile kullanılacaktır. (çev.)

bir kaleye sahiptir. 1086'da Badajoz civarında bulunan İspanyol Sakralyası (Kutsal Mekânları)'ndan Zallaka (Zalaka)'da, Almoravides (Murâbitlar), Castilian (Kastilya) Ordusunu yendi. 1195'te ise, yine Badajoz yakınlarındaki Alarcos'ta; bu sefer Almohades (Muvahhidler), binlerce düşmanını öldürdükleri ve yüklüce ganimet topladıkları muharebede hristiyanlara karşı büyük bir zafer kazandılar.

Bundan sonra, eskiden İspanya'daki İslâmî (müslümanlara ait) kalelerin en önemlilerinden biri olan Toledo (Tuleytula)'ya doğru ilerledim. 712'de en büyük şehir, bilahare Visigoth (Vizigot)lar'ın başkenti olan bu yerleşim birimi; Tarık'ın, hariçten saldırısına maruz kalınca, -herhangi bir mukavemet göstermeksizin- ona teslim edildi. Toledo, Cordova (Kordova/Kordoba/Kurtuba) Halifesi'nin idaresi altında iken, başkente yakışır bir merkez haline getirildi. Sonrasında; yani 1035'ten 1085'e kadar da burası, bağımsız bir devletin önemli bir baş-şehri idi.

Tarık, Toledo önlerine vardığında; bir önceki yıl vukû bulan Guadalete Savaşı'nda bozguna uğratılarak bastırılan Got yöneticileri, başka bir müslüman akınından çekinerek kaçıp kenti terk ettiler; şehrin kapılarını da Tarık'a, yahûdiler açtı. Toledo'nun o kapıları, (buraya bakan) bir seyircinin, bin yıl veya bundan daha fazla geriye gitmesini sağlıyor ve böylece ona, kentin Arap idaresi altında geçen günlerdeki görünümünü imgesel olarak tasavvur etme olanağı sunuyor. Adı, *Bâb Şakra/h* ("Kızıl Kapı")'dan türetilen *Puerta Vieja de Visagra* ("Eski Vis/zagra Kapısı"), dokuzuncu yüzyıldan beri bozulmadan ayakta kalmıştır. Bu kapının tanıklık ettiği pek çok trajediden biri de; VI. Alfonso ve Cid'in, 1085 yılında bu ana-kapıdan muzaffer bir edayla girişidir. *Puerta del Sol* ("Güneş Kapısı") ise, Araplar tarafından inşa ve/veya ihya edilen bir yapı idi.

Arap etkisinin izlerine, Toledo'nun her köşesinde rastlanmaktadır. Caddeler dar ve doğuya özgü görünümleri var. *İç-avlular*, yani evlerin dâhilindeki üstü açık, etrafı galerilerle çevrili bahçemsi küçük mekânları ve tıpkı Arapların hüküm sürdüğü günlerdeki gibi kadınlara mahsus odaları/haremi bulunan evler bu cümledendir. Açıkçası; tarihle dolu bu şehirde, önceden bu müstahkem mevkiin başından geçen kaotik olaylar/kargaşa ortamı, bir film şeridi gibi zihinde canlanıyor. (Cumbalı) pencerelerin arkasında gizlenen örtülü/peçeli kadınların ve sokaklarda Arap (soylu adam)ların görülmemesi, şaşırtıcı gibi geliyor (insana).

İspanyol tasarımcısından aldığı isminden ziyade, hâlâ (zaman içinde) bozulan bu Arapça adı⁵ ile daha fazla tanınan *Zocodover*, eski günlerde bir Arap pazar-yeri olduğu gibi, bugün de Toledo'nun (ticarî ve sosyal) aktivitelerinin odağı olmaya devam etmektedir. Akşam saatlerinde meydan kalabalıklaştığında ve şehrin

⁵ Aslı *Sûk ed-Düvvâr*'dır. —Editör.

Not: *Yazan, derleyen, inceleyen (hakem), düzelter/düzenleyen ve yayımlayan/yayımlayan* gibi manalara gelen "Editör" sözcüğü, bu makalenin tüm dipnotlarında *tetkik, tahkik ve tashih ederek neşre hazırlayan kişi* olarak kullanılmıştır. Yani, "dergi editörü" (ki bu cilt, Muhammad Asad-Weiss tarafından edit edilmiştir) anlamıyla kelimenin orijinal hali burada korunmuştur. (çev.)

kalp atışları çok güçlü bir şekilde duyulmaya başladığında; insanlar, buradan, onuncu yüzyılda inşa edilen Arap (orijinli) kemer-altı yoluna yöneliyor (dolayısıyla hareketlilik buraya kayıyor). Daha yukarılarda ise, eski hisarın yerini alan *Alcazar (el-kasr)*'ın kuleleri var. Evlerin düz ve yassı dam/teraslarından, eski kapıların ve -son derece sıkı koruma tedbirleri altında tutulan- Alcazar'ın Arap istihkâm mevkilerinin muhteşem görüntülerini yakalayabiliyorsunuz.

İlginç bir bina da; yapımına 922'de başlanan, at-nalı kemerleri ve değişik sütun başlıkları yüzünden Büyük Kordova Cami-i'ni andıran ve şimdilerde *Santa Cristo de la Luz* Kilisesi olarak bilinen yapıdır. Hem içer(i)den, hem de dışarı(ı)dan çok etkileyici olan bina; gerek manzarası, gerekse atmosferi itibariyle o denli Arap ki; kılavuz gibi gözükken küçük İspanyol kız bile, *Bâb el-Mardû'in* Cami-i kiliseye tahvil edilirken hristiyanlar tarafından yapılan ve ana-binadan ayrı gibi kalan işreti değişikliklerden daha yakın duruyor burada (yani; sonraki tadilat burada sakil kalırken, o kız sanki buraya daha çok yaklaşıyor). Bina, uzun zamandır kullanımda değil; fakat diğer önemli arkeolojik eserler benzeri o da, İspanyol Cumhuriyeti (Hükümeti) tarafından titizlikle muhafaza edilmektedir.

Toledo'nun her iki eski sinagogu, *El Transito* ve *Santa Maria la Blanca* ("Ak/Saf veya Kar gibi beyaz Azize Mary/Masum Meryem"), Mağrib sitilindedir. İlki (yani *El Transito*), on dördüncü yüzyılda yaşamış Rothschild adında biri tarafından inşa edilmiş olup; içinde, el-Hamra'dakilerle neredeyse aynı güzellikte, kum ve kireçli sıvayla yapılmış Arap usulü süslemeler; tepesinde ise, büyük ustalık ve incelikle sedir ağacından yapılmış bir çatı bulunmaktadır.

Hristiyanlar tarafından *Santa Maria la Blanca* olarak adlandırılan (ikinci) sinagog, on ikinci asırda inşa edilmiştir. Buranın (ibadete tahsis edilen) geniş ve yüksek orta-iç mekânı, her biri farklı temeller üzerine oturan sütunlara dayanan yirmi sekiz adet at-nalı kemerle ayakta durmaktadır. Dâhildeki Arap tarzı süslemeler ve çam ağacından özenle işlenmiş çatı, Granada (Gırnata)'nın usta mimarlarını ve işçilerini hatırlatıyor ziyaretçilere. 1550 dolaylarında kiliseye çevrilen sinagog, Toledo Archbishop Cardinali/Başpiskoposu tarafından genişletilmiş ve etik değerleri çok da gelişmemiş (ama yaptıkları ahlâk-dışı işlerden dolayı pişmanlık duyan hafif-meşrep) bayanlar/hayat kadınları için bir sığınağa dönüştürülmüştür. Ancak, orayı tanıtan (rehber) kitabın verdiği bilgiye göre; "İspanyol yazarın ifadesiyle, bu (*ejemplarísima fundacion*); yani örnek alınacak bu kurumda ikamet eden hanımlar arasındaki tövbekârlık, günbegün azalmakta olduğundan, burası M.S. 1600 yılında lağvedildi." Böylesi mükemmel tarihî bir eserin, (sanat) değerinden hiç bir şey kaybetmeden korunabilmesi için elden gelen tüm çaba harcanmaktadır.

Toledo Katedrali ise, Arap dönemiyle bugün arasındaki irtibatı sağlayan bir köprü mesabesinde. Zira Tarık'ın şehri zapt etmesinden sonra, burada Gotlar

tarafından inşa edilen kilise, camiye çevrilmişti. Yaklaşık olarak 1032'de bu eski bina yıkılmış, yerine yeni ve önemli bir cami yapılmıştı. Bu caminin şadırvanı⁶, hâlâ iş görür vaziyettedir; hatta içindeki suyun, çeşitli hastalıklar için şifa dağıtan mucizevî özelliklere sahip olduğu zannedilir. Toledo Katedrali'nin hazinesi, fevkalade kıymetlidir; sergilenen eşya arasında; göz kamaştıran mücevherler, altın ve gümüş tabaklar ve bazı kadim Arap (halklarının) bayrakları, dikkat çeker niteliktedir.

Bir Arap şair, Toledo'yu; "zevk ü safa ve eğlence kenti" olarak methettikten sonra şunu eklemiştir: "Allah; onu her türlü zînetle donatmak, etrafını -âdeta- sarık gibi saran duvarlar, çevresini -sanki- kemer gibi kuşatan bir nehir ve üstünü de yıldızlar gibi donatan ağaç(ların) dalları(nı) vermek suretiyle ona haddinden fazla bonkör/cömert davranmıştır."

Ayakları arasındaki açıklığın, şehri bir kuşak gibi saran/süsleyen Mağrib menşe'li iki köprü var. Onlardan biri, hâlâ Arapça ismiyle hatırlanan *Alcantara* (*el-kantara*)'dır. Bu köprü, her ne kadar 977 yılında Almanzor (el-Mansur) tarafından yapılmış ve daha sonraki üç asırda birkaç kez restore edilmiş olsa da, hâlâ Mağribli kimliğini korumaktadır. Kordova Halifesi marifetiyle dokuzuncu yüzyılda inşa edilen ve St. Martin'den günümüze dek bu isimle adlandırılan öteki köprünün değeri, resimlere konu olan ve Arap atalarını anımsatan Mağrib tarzı burçları sayesinde artmıştır. Yanında ise, nehre karşı duran bir Arap kulesi bulunmaktadır. Hâlbuki o, gerçekte bir müslüman türbesidir. "C/Kava Hamamı" diye bilinen bu eserin hikâyesi, çok güvenilir bir menkıbeye göre şöyledir: Got(ların) Kralı Roderick, burada, Ceuta Valisi Kont Julian'ın güzel kızı La Cava'yı uzaktan görür. Roderick'in gözlerini şaşkına çeviren bu manzara, (aynı zamanda) onu perişan et(meye yet)miştir. Onun Cava'ya yönelik aşkının duyulması, Roderick'in tahtını kaybetmesine yol açar. İşte bu olay üzerine, kızının (zedelenen/kaybolan) onurunu kurtarmak isteyen ve intikamını alma kararlılığında olan Kont Julian, Araplar'a destek verir; onlar da İspanya'yı istilâ ederler.

İspanya'da Arap inşaat ustaları, hristiyan egemenliğinden sonraki uzun yıllar boyunca (da) hep tercih edildi. Bu yüzden hristiyan dönem(ler)(nin) tarihini taşıyan birçok binada Arap tezyinatı bulunmaktadır. Örneğin; *San Tomé* Kilisesi, harika bir kuleye sahiptir. Allah'tan, burası cami iken, onun bir parçası olan bu kule (daha doğrusu minare, cami) bir hristiyan ibadethanesine dönüştürüldüğünde yıkılmamış (minare aynen kalmış)tır. Minarenin tuğla işçiliği muhteşem olup; bu yapı, içinde kâin olduğu/yer aldığı dar sokağa, kendine has karakterini kazandırmıştır.

⁶ *Su kuyusu, su sarnıcı, su havuzu, su deposu, su tankı, sebil, çeşme* gibi anlamları bulunan *cistern, pond, tank* ve *fountain* kelimeleri; burada, kurucuları müslümanlar olan tesislerin, özellikle camilerin bir ünitesi olarak gündeme geldiğinde; birliktelik sağlamak için tek bir sözcükle, -ibadet öncesi temizlik (abdest) dolayısıyla- bizim gündelik yaşam kültürümüzde/dinî literatürümüzde önemli yer tutan ve manası çok iyi bilinen "şadırvan" tabiri ile ifade edilecektir. (gev.)

On altıncı yüzyıl ressamlarından El Greco'nun, şu anda sanat galerisi olan Toledo'daki evinde bile, antreye açılan (ve) Arap oymacılığının eseri olan mükemmel bir söveye/üst-eşiğe rastladım. Yine, Toledo'da kaldığım otelin camından dışarı (her) baktığımda, eski bir sarayın girişinde bulunan nefis bir Arap kemeriyle karşılaşırıyordum.

Toledo'nun yazlık köşklerinin süslemesine verilen isim olan *cigarrales*'in, Arapça'da "ağaçlık yer"⁷ manasına gelen *zigarr* kelimesinden alındığına inanılır.

Önceden *Santa Cruz* Hastanesi'nin bulunduğu alana inşa edilen Toledo Müzesi, Arapça ve Kûfi yazılardan oluşan taş-kitabeler ve Mağrib devirlerinden kalma -çini ve seramik gibi- doğuyu yansıtan şaheser özellikte nice emaneti bünyesinde barındırmaktadır.

Madrid'deki Arkeoloji Müzesi'nde, Zaragoza'daki *Aljaferia (el-Ca'feriyye)*'den intikal eden on birinci yüzyıla ait kemerlerle birlikte, Palencia'dan getirilen birkaç güzel Arap sandığı vardır. Hem Zaragoza, hem de Palencia, İspanya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Daha önceki şehirde bulunan Aljaferia, görkemli bir Mağrib(li) (zanaatının) vesikası hüviyetindedir. Aljaferia, ismini, kendini (âdetâ) var eden (usta)dan, İbn Ca'fer'den almıştı. Arap sultanlar, Aljaferia'yı kendilerine ait hükümdar sarayı gibi kullanmıştır. Aradan geçen yüzyıllar boyunca bir hayli hasar görmüş; ancak hâlâ bazı arabesk (çok şatafatlı) hoş süslemeleri ve *ajimeces*, yani Arapların estetik kaygılarla kullandığı çift yönlü/birbirinin ikizi zarif pencereleri içinde barındırmaktadır.

Arap hazineleriyle dolu diğer bir kuzey kenti de, eski Navarre (Navar) Krallığı'nın başkenti olan Pamplona'dır. Ağustos 1935'te, £100.000 (yüz bin sterlin) değerindeki Arap (tarzı) işlemeli on ikinci asra ait bir mücevher sandığı, Pamplona Katedrali'nin hazine (daire)sinden çalınmış; fakat ne şans ki, bu (kutu), hırsızların saklamış oldukları ormanda bulunmuş ve eski yerine tekrar konulmuştur.

Valladolid ile ilgili, güvenilir ilk tarihî rivayete göre; kentin adı, onun kurucusu olan Arap vali Olid⁸den gelmiştir. Valladolid'in doğusuna doğru Zamora uzanır. Burası da, -Arapça'da türkuaz (yeşili) için kullanılan sözcükten esinlenerek- sonradan *zumurrud (=zümrüt)* diye anıldı. Zamora, müslümanlarla hristiyanlar arasındaki birçok çatışmaya sahne olan bir yerdî.

Endülüs, şöhretini/yaygın ismini Tarık'a borçludur ki, bu sevimli ülkeye; "Batı Toprağı" anlamına gelen al-Andalus (*el-Endülüs*) adını o hediye etmişti. (Bir dönem) bağımsız Mağrib Krallığı'nın ilk başkenti olan Jaen (Arapçası *Ceyyân*)'da tahrip olmuş kale ve surların etrafında gezinti yapmak, buraya mahsus büyüleyici bir

⁷ *Eşcâr* (çoğulu *şecerât*), "ağaçlar" anlamında. —*Editör*.

⁸ el-Velid? —*Editör*.

meşguliyet (ayrıcılık bir seçim/tecrübe)dir. Kaldı ki orada-burada/her tarafta; büyük bir incelikle kesilerek yapılan at-nalı kemerler, *ajimeces* (ikiz pencereler) ve (dövme demirden mamul) nefis ferforjeler/parmaklıklar ile süslenmiş oriental görünümlü/doğuya has evler de vardır. Jaen'in setler halinde üzerine kurulduğu yamaç, Mağribliler tarafından büyük (bir) hassasiyetle korunmuştur. İddialara göre; gelişmiş sanayileri sayesinde Araplar, Jaen Krallığı altında kazdıkları beş bin kadar çukurla İspanya'nın yeraltı zenginliklerini neredeyse tüketmişlerdir. Bölgeyi önemli kılan bir başka özellik de, Arap atları üretimindeki başarısıdır.

Jaen, Granada Krallığı'nın kuzeydeki anahtarı konumundaydı. Bu güzel ve zengin ülkenin tacı ise; çevresi, bin otuz kuleden oluşan bir duvar (sur)la kuşatılan Granada'ydı. On dördüncü asrın başlarında Granada'nın nüfusu iki yüz bin idi ve ülkenin altın çağında şehir, elli bin askeri bulunan bir garnizona sahipti. Arapların muazzam kaleleri için seçtikleri yer, sarp ve derin yollarla çevrili bir arazi idi. Bu arazinin arkasında ise, Mağrib dilinde *Ho Layz* olarak geçen karlı Sierra Nevada tepeleri vardı.

Granada'nın tarihi üzerine düşülecek bir not, buranın devamlı artış gösteren ağırlığını ve el-Hamra'daki sanat eserlerinin fazlalığını tahmin etmemize yardımcı olacaktır.

Kordova halifelerinin idaresi altındayken Granada'da hüküm süren hanedan, Zîrî ya da Zeyrî sülâlesi idi. 1229'dan 1238'e kadar Granada, Mürcie Krallığı'nın bir parçası idi; sonrasında ise, Jaen Prensi ve Nasrid Hânedânı'nın kurucusu Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ahmer'in el(ler)ine geçti. İbnü'l-Ahmer, M.S. 1246 yılında Jaen'i kaybetmiş olmasına rağmen; Granada, Almeria ve Malaga'yı birleştirdi. Kendisi ve yirmi beş halefi, 1492 yılına kadar kesintisiz olarak Granada'yı yönettiler ve Arap egemenliğinin son iki buçuk asrında Granada, benzeri görülmemiş bir refah seviyesine ulaştı. Kent, tarihçi İbn Haldun (1332–1406) ve coğrafyacı İbn Battûta (1304–1378) tarafından ziyaret edilen meşhur bir sanat ve edebiyat merkezi haline geldi.

1462'de baş-gösteren bir kriz sonrası, Sultan Nasr b. Sa'd tahttan indirildi ve yerine oğlu Mevlâ Ebû'l-Hasan getirildi. Yeni hükümdar, Isabella de Solis adında güzel bir İspanyol cariye ile evlendiğinde; ilk karısı Âişe, ona düşman kesildi. Kaldı ki, Isabella müslüman oldu ve Süreyya ismini aldı. Âişe, babasının gözdesi Süreyya'nın çocukları tarafından, oğlu Boabdil (yani Ebû Abdillâh)'in ayağının kaydırılacağından korkuyordu. Bu kuşkuyla Âişe, oğlu Boabdil'i ayaklanmaya teşvik etti. Annesinin hırslı ve gücü sayesinde Boabdil, Granada'nın tahtına çıktı. Ancak Boabdil 1491'de tacını, müteakip senenin 2 Ocak günü şehre giren Katolik idareciler Ferdinand ve Isabella'e bırakmak zorunda kaldı. Boabdil'e ait en acıklı hatıra; onun, Madrid'de bulunan eski Hükümdar Sarayı -ki, şimdiki adıyla Millî Saray- içindeki silah deposunda saklanan hançeridir.

Kala'ât el-Hamrâ' şeklindeki ismin yerini alan *el-Hamra*, ilk önce, Sûvâr b. Hamdûn adındaki bir Arap komutanın, 864–65 yıllarında yazdığı biyografide kullanılmıştır. *Kala'ât al-Hamrâ'*, üzerinde bulunduğu ve kendisiyle inşa edildiği toprağın rengini taşıması itibarıyla “Kızıl Kuleler” olarak anılıyor olabilir. 1019'da Habûs b. Meksan, *el-Kadîme* ya da “Eski Hisar” olarak bilinen ve etrafını çevreleyen burçlarla güçlendirilmiş bir yerleşim yeri, yani *kasaba* inşa etti. Buraya; 1037'de Badis b. Habûs tarafından yapılan *el-Cedîde*, yani “Yeni Hisar” ile karıştırılmaması için *el-Kadîme* veya “Eski Hisar” denmişti. *Alcazaba (el-kasaba)*, Badis tarafından tesis edilen *Cedîde*'nin bir bölümü olarak tasarlandı. Aşağı-yukarı 1248 yılında, Nasrid hanedanının kurucusu Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Ahmer, seleflerinin ikamet ettiği sarayı genişletme kararı aldı. Amacı; Fas, Şam ve Bağdat'taki hilafet mensubu ailelerin yaşadığı malikânelerin ihtişamını gölgede bırakmaktı. Bu girişiminde, büyük ölçüde başarı da elde etti. *Kasr el-Hamrâ'* (el-Ahmer Kalesi), 1333'te Granada'nın tahtına geçen Yusuf Ebû'l-Haccâc tarafından tamamlandı. Ki o, büyük ve aydın bir emir olmasının yanı sıra, gerçek bir sanat uzmanıydı. Bir Arap şaire göre; “Yusuf zamanındaki Granada, içi zümrüt ve sümbül dolu gümüş bir vazo gibiydi”. Doğrusu hükümdar öyle varlıklıydı ki; talihini, sahip olduğu metallerin tahviline borçlu olduğu varsayıldı. Kalenin ana girişini, yani Mahkeme Kapısı veya *Puerta Judicaria*'yı da Yusuf Ebû'l-Haccâc yaptırmıştı. Üst düzey yönetici (bundan kasıt, emir veya kadı olmalı), bu noktada durup halkına seslenir; onların anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturur ve adalet dağıtırdı. Kemerin üzerinde, İspanyol Arapçası karakterleri kullanılarak yazılmış, tercümesi aşağıda verilen bir kitâbe yer almaktadır:

“Bu Mahkeme Kapısı (Allah onu İslâm'ın adaletinden ayırmasın ki, orası, O'nun adı, kuruluşundan itibaren sonsuza dek yüceltilerek orada daima anılsın diye); adalet sahibi ve mükerrem insan Sultan Ebû'l-Velîd b. Nasr Efendimiz'in oğlu, müslümanların lideri, âdil ve muzaffer Sultan Ebû'l-Haccâc Yusuf'un emirleriyle yapılmıştır. Allah onun halis amellerini mükâfatlandırın ve girdiği gazaları mübarek kılsın. Burası, 749 [M.S.1348] yılında inşa edildi. Allah ona dayanma gücü versin ve bu eserin yapımını, hayırlı ve ölümsüz fiillerin (sadaka-i cariyeye) arasına katsın.”

At-nalı kemerin boyu, -üzerine oyulmuş elin hizasına kadar- yirmi sekiz fit geliyor. Şu hususun da belirtilmesi gerekir ki; bugüne kadar birçok Endülüs annesi, çocuklarını kem gözlerden sakındırmak için, onlara, (üzerlerinde) fildişinden veya ahşap malzemeden el yapımı nazarlıklar bulunan elbiseler giydirmiştir. Mahkeme Kapısı'nın üstündeki kısımda, bir de anahtara benzer bir rem(i)z var. Bu sembol, Cennet Kapıları'nı açma ve kapama gücünü temsil ediyor. Bu anahtar, İspanyol Arapların bayrak/sancaklarında ve *el-Hamra*(nın) projesinin muhtelif yerlerinde de baş-rolü üstlenmiş pozisyonudur.

Mahkeme Kapısı'na fazla uzak olmayan bir yerde, asıl giriş holünün (içinde) yer aldığı, (bu haliyle) sarayın en eski ve orijinal bölümü sayılabilecek Cami Avlusu, yani *Patio de la Mazquita* bulunmaktadır. İşte aşağıdaki yazıt, bu antrenin hemen üstündedir:

“Ey Yüce Devletin ve Muazzam Manzaranın Barınağı, Sen büyük bir zafer kazandın; işin ve sanatkârın değeri, *İmam* Muhammed’in şanı-şerefidir. Allah’ın selâmeti, hepinizin üzerine olsun.”

Yine bu mahallin yakınlarında, İmparator V. Charles tarafından kiliseye dönüştürülen Büyük Cami var. Çatı, üç renkli çilli evcil kediyi (ya da kaplumbağa kabuğunu) ve altını andırıyor; *mihrâb* ise zerafetinden hiç bir şey kaybetmemiş durumdadır. Bunun kenarlarında, burayı gezenlere yönelik öğütler var: “İlgisiz kalanlardan olma.” Tuğlalar arasında ise; “Allah’tan başka fatih yoktur” yazıyor. Bu harikulâde ibadethanede aklıma; 1354 yılında, ölümü yine aynı camide karşılayan, asil ruhlu ve sanat düşkünü hükümdar Yusuf Ebû'l-Haccâc geldi. Hançerini sultana saplayan katil, cezasını buldu; ancak yapımını tamamlayan, dolayısıyla kendisinin varlık sebebi olan büyük hükümdarını -ki, bu ünlü hisar sayesinde onun ismi ebedileşmiştir- yitiren el-Hamra adına bu, onun kaybının telâfisi için yeterli değildi.

Alberca Avlusu, adını Arapça’da havuz veya sarnıç anlamına gelen *el-birka*, ya da hayır/bolluk duası anlamına gelen *bereket/h* kelimesinden almıştır. Bu iç-bahçe, muhtemelen, saray camiine girmeden önce abdest almak amacıyla hükümdar ailesi tarafından kullanılmıştı. Avlu, çepeçevre kuşatıldığı mersin çiçeklerinden ötürü, Arapça’da menekşe manasındaki *er-reyhan*, yani *De Los Arrayanes* olarak bilinmektedir. Bu alan, “Comares Salonu” olarak da tanınan ve el-Hamra’daki en büyük salon olan *Sala de los Embajadores*’i, yani Sefirler Holü’nü içinde barındıran Comares Sarayı’nın merkezidi. Onun bu isimle anılmasının sebebi, inanılmaz bir hassasiyet ve alışılmışın dışında bir işçiliğe sahip dekorasyonunun, İran’ın Comarech Bölgesi’nde görülen mimarî üslûba benzemesiydi. Bina, yerden yaklaşık dört fitlik mesafeye kadar tuğlalarla yüksel(til)miş; daha yukarıda, yaprak ve çiçek motifleriyle çerçeve içine alınmış Kûfî yazı sitalinde metinlerin bulunduğu oval biçimde kitâbeler var. Gökyüzünün sanatsal yorumu olan tavan ise; beyaz, mavi ve altın renklerde boyanmış dairesel kabartma taşlar ve yıldızlarla donatılmıştır. Salonunda taht için yapılmış (mihrabı andıran) girinti, o holün geçmişteki kullanımı sırasında sahip olduğu muhteşem görkemini ortaya çıkaran bir insan müdahalesinin eseri olduğunu yeniden anlatır/hatırlatır. Kemerin üzerinde şu sözler yazılı: “Liderimiz Ebû'l-Haccâc aziz olsun. Allah, amellerinde ondan yardımını esirgemesin.” Âişe’nin, rakibi Süreyya’nın gazabından korumak istediği oğlu Boabdil’i, bir sepet içinde pencerelerden birinden aşağı doğru sarkıttığı nakledilir.

el-Hamra’daki dış-cephe (sıva) işçiliği fevkalâdedir. İlk bakışta, duvardaki girintili-çıkıntılı ince süslemelerin tamamının el (marifeti) ile oyulduğu düşünülür. Oysa bu gösterişli şekillerin, alçıdan kalıplara dökülerek yapıldığının anlaşılması, ciddî bir incelemeyi gerekli kılar. Duvarların böyle karo desenleri kullanılarak tasarlanması, Şam’da ortaya çıkmış ve Fas Arapları tarafından da epey geliştirilmiştir. Çıplak vaziyette iken duvar, -sanatçıların (bir örnekten) resim kopyalarken yaptıkları gibi- sağ köşelere uzanan çizgilerle bölünmüştür. Onun yanında da daire parçalarını birleştiren seri halde bir dizge oluşturulmuş; (böylece) düz ve kavisli çizgilerin kombinasyonundan modellerin harika bir çeşitliliği ortaya

çıkılmıştır. Bu dış duvar sıvası, altın sarısı yıldızla süslenmiş; aradaki boşluklar ise yumurta akıyla karılmış parlak kırmızı ve mavi ile bezenmişti.

Comares'in yanındaki saray, Aslanlar Avlusu'nu çevreleyecek biçimde (etrafına) inşa edilmişti ve (geçici sığınma evleri tarzında) kadınların kullanımı için tasarlanmış konaklar vardı. Aslanlar Avlusu, doğuya mahsus döşemelerle kaplı galerileriyle güneşi dışarıda tutmayı hedefleyen en kusursuz örneklerden biridir. İkişer ikişer yek-diğerini takip eden ama her çift ötekilerden farklı olarak dizayn edilen beyaz mermer sütunlar, o denli zariftir ki; zamanın tahribatına nasıl karşı koydukları mucizevî bir şekilde hayret vericidir. Mimar, sütunların, yerlerine daha kuvvetli bir şekilde oturmasını temin etmek için onların kaidelerine kurşun levhalar yerleştirmişti. Aslanlar Çeşmesi, her biri blok taşlardan ayrı ayrı oyulmuş mermerden mamul on iki aslanın desteklediği küçük beyaz bir mermer havuzdan ibarettir. Bu surette onlar, ölümler ruhlarını taşıyan bir ejderhanın kanatları gibi yelelerle sanki armayı anımsatmaktadır/tasvir etmektedir. Kuvvet ve iktidarı temsil eden bu sembollerin ağzından akan berrak suyu görebiliyoruz. Şadırvanın çevresinde de, bunun banisi olan hükümdar V. Muhammed'e methiye içeren oymacılıkla yazılmış bir şiir yer almaktadır.

Aslanlar Avlusu'ndan başlayan Abencerrages Salonu'nun olağanüstü bir sarkıt çatısı var. Prizmatik biçimli sarkıtlar, değişik açılarla yerleştirilmiş; renk desenleri de mavi, kırmızı, kahverengi ve altın (sarısın)dan oluşmuştur. Çatı ise, bunun, Arapların göçebe çadırı fikrinden çıktığını hatırlatır mahiyettedir. Tavanın esnek çizgileri, çadır bezinin kabardığında sergilediği görüntüye benziyor. Çadırın içinde bir meydan ve bunun ortasından geçen bir de direk bulunmaktadır. Bu hole adını veren öykü şöyledir: Boabdil, Benû Sarrâ, yani Abencerrages güzergâhındaki önde gelen kabile şeflerini, bu binada düzenlenecek bir ziyafete davet eder. Yemeğin resmî seremonisi bittikten sonra, misafirleri teker teker Aslanlar Avlusu'na çağırır ve başlarını vurdurur. On beşinci yüzyıl ortasına kadarki zaman zarfında; Abencerrages, (buna benzer nice) hükümlerlik imtiyazlarına tedricen tecavüz etmiş, büyük oranda onları gasp/ihlâl etmiş(ler)dir. el-Hamra hakkında özel bir araştırma yapmak amacıyla 1829 yılında (bir süre) onun duvarları arasında yaşayan Washington Irving, bu alçak suikastı gerçekleştirenin; dolayısıyla bunun sorumlusunun Boabdil değil, babası Mevlâ Ebû'l-Hasan olduğunu beyan etti. Bu adî cürümün Mevlâ Ebû'l-Hasan tarafından işlenmesinin nedeni de, Sultan'ın son gözdesi Süreyya ile Aîşe arasındaki mücadelede Abencerrages'in açıkça Aîşe'yi tutmuş olmasıdır.

Abencerrages Salonu'nun karşısında İki Kızkardeş Salonu var. Bu yapının çok iyi muhafaza edilmiş durumdaki sarkıt çatısı, beş bin parça civarında alçı-sıvadan oluşuyor. Salon, adını, zeminin bir bölümünü meydana getiren, görünüşleri ve ebatları özdeş olan iki beyaz kalın mermer diliminden alıyor. Mimar, Aslanlar Avlusu'nu da plânlayan İbn Sansid olup, duvarlar, yine nefis sıva nakışlarıyla veya dantelimsi süslemelerle kaplıdır. İki Kızkardeş Salonu'nu Sultan kendisine tahsis etmiştir ki, bunun ötesinde Solak Muhammed'in haremindeki sevgililerinden biri ve bir Arap güzeli olan Lindaraja'ya ait *Mirador* veya *Boudoir* yer almaktadır. Lindaraja'nın

babası tahttan indirildiğinde, Malaga *alcaide (kâ'id)*'i (yani valisi ya da komutanı) olan Muhammed'e sığınmış; o da ona geçici olarak bir iltica hakkı tanımış. Tacını tekrar ele geçirince, monark, kızını bu önemli emirle evlendirmek suretiyle ona minnettarlığını göstermiştir. Düşün törenleri elbette el-Hamra'da yapılmış. Nitekim eski tarihçiler için dikkate değer bir nokta da şudur: Granada'nın bütün hanedan ve saray mensupları, sırf bu amaç için özel olarak hazırlanmış bu hususî mekânda sultanlarının da katıldığı törenlerle hep burada evlenmişlerdir.

Aslanlar Avlusu'nun doğusunda bulunan Krallar Salonu, el-Hamra'daki en büyük odalardan biridir. Mahkeme Heyeti Meclis Salonu olarak da bilinen bu hol, yedi bölmeye ayrılmış uzunca bir galeriden ibarettir ki, çok zarif süslemeleriyle hoş bir görünüme sahiptir. Orta kısımdaki kameriyenin tavanında, minder üzerinde oturan uzun sakallı ve ellerinde iki tarafı keskin Arap kılıçları tutan on Mağribli'yi tasvir eden bir resim çalışması var. Bu resimlerin yapıldığı dönemle ilgili olarak birçok tartışma ortaya çıkmıştır; fakat tarihçilerin büyük çoğunluğu, bu kişilerin, el-Hamra'ya yapısal yönden (birtakım) ilavelerde bulunan yöneticilerin portreleri olduğuna inanırlar. Zaten el-Hamra arşivlerinde bu bölümden, "Portreler Odası", *El Cuarto de los Retratos* diye bahsediliyor. Krallar Salonu'nda korunan ve Mağrib'e özgü seramik sanatının en önemli örneklerinden biri kabul edilen el-Hamra Vazosu, 1320 yılından kalma olduğu tarihen sabittir ki; bu, sarayın mahzenlerinden birinde bulunduğu için altın doluymuş. Bir de antika ve çok güzel bir mermer şadırvanı var ki, bu da ilk defa bir camide kullanılmıştır.

Aslanlar Salonu'nun üzerinden (ancak dikkatli) bakınca fark edilen yerleri, kadınlara ait haremlerdir. Bu daireler öyle akıllıca plânlanmış ki, bir yanda pınar/akarsu vardır; öbür yanda bahçelerin bulunduğu harika manzaralara sahiptirler. Sanat ve estetiğe olan düşkünlükleri sayesinde onlar, Arap idarecilerin özel hayatlarını, tıpkı bir ışık (kaynağı) gibi aydınlatmaktadırlar. Onların haşmetli günlerindeki safiyet, sevgi/aşk, lüks tutkusu ve kadınsı cazibe; kıymetli halılar, pahalı duvar kumaşları ve sedirlerle döşeli bu odalara sinmiş ve hâlâ gözüküyor bu takımlarda.

En büyük müzisyenler ve şairler, topluluklar halinde Granada'ya akın etmişlerdir. Zira anlatıldığına göre; sultanların müzik sevgisi sayesinde, bir müzisyenin eserleri ve enstrümanları, onun ölümünden sonra bile el-Hamra'da kendilerine daima yer bulmuşlardır. *Mağribli Yaşlı Özel Bir Ud Öğretmeni* isimli eserinde Dr. Farmer, 1496-97 tarihli Latince bir çalışmaya atıfta bulunuyor ki, burada; Mağrib asıllı bir Granadalı tarafından yapılan ve İspanyollar'ın da kendilerine uyarladıkları bir ud bestesinden bahsedilmektedir. Keza; Gevaert'den de alıntı yapan Dr. Farmer, bir yerde şu kaydı düşmüştür:

"Erken dönemlerde -Endülüs'ü zikretmeye gerek yok- Kastilya ve Aragon'un yerlileri, Mağriblilerle devamlı temas halindeydiler. Böylelikle onların luteyi (*udu*) bizzat tanımış ve ondan etkilenmiş, onu çalmayı öğrenmiş ve hatta ulusal şarkılarını söylerken onu kullanmış olmaları kaçınılmazdır. Sonrasında, müzik kültürü yönünden

daha ileri bir düzeye gelmeleri ile birlikte (ortaya çıkan) hristiyan sazendeler, kendi müziklerini yapıp-icra ederken müslümanları taklit içinde olmuşlardır hep.”⁹

Washington Irving de, hristiyan müziği üzerindeki Arap tesirini vurgulayan yazarlardan bir diğeridir. O, bu hususu şöyle belirtiyor: “İspanyol edebiyatının şu an bile gurur ve neşe kaynağı konumundaki ezgileri, aslında bir zamanlar Endülüs’ün müslüman meclislerini şenlendiren ateşli ve şövalye ruhlu gazellerin yankılarıdır. Granada üzerinde inceleme yapan çağdaş bir tarihçinin dahi *rima Castellana*’nın ve ozanların şen-şakrak mizacının kökenine vâkıf olabilmesi için, bu gerçeği bilmesi gerekir.”¹⁰

el-Hamra’nın hamamları, sıcak ve soğuk su tertibatını birlikte tesis etme noktasında Arap mühendislerinin olağanüstü becerilerini ortaya koymaktadır. Banyolar öylesine maharetle onarılmış ki, bunları kullanma esnasında onların bakış açıları kolaylıkla anlaşılabilir. Dinlenme odası, estetik zevke hitap eder biçimde kiremitle örtülmüş ve (aydınlatma) orada bulunan ve divanların üzerinde yatarak istirahat eden ve dahi yukarı (kat)daki (üstü kapalı) koridorlarda icra edilen müziği dinleyen kişinin gözlerini rahatsız edecek derecede fazla ışık almayacak bir düzene göre ayarlanmıştır. Dinlenme odalarının ilerisinde çocukların banyoları var. Kız ve erkeğe yönelik özel olarak tasarlanmış hücrelerden ibaret olan her bir banyonun içerisinde; mermerden usulüne uygun biçimde oyulmuş bir kurna, takunya/terlik ve oyuncaklar bulunmaktadır.

Meşhur kulelere giden yolda, güllerle dolu bir bahçeden geçiliyor. Bu bahçenin bir kenarında küçük ve çok güzel bir cami var. *Mihrabın* etrafını şöyle bir ibare kaplıyor: “İbadetin vaktini ve bilhassa namazı unutmayın. Gelin ve dua ve niyazda bulunun, (sakın) ihmalkârlardan olmayın.”

Her kulenin, insanî olduğu kadar, sanatsal ve arkeolojik bir cazibesi var; zaten birçoğunun adı, romantizmi çağırıştırır. (Meselâ;) Sultan Ebû'l-Haccâc I. Yusuf tarafından yapılan *Torre de las Damas* (“Kadınlar Kulesi”) var ki, bu, gayet hoş kireç-siva tezyinata sahiptir. *Torre de las Infantas* (“Prensesler Kulesi”) ise, en güzelinden birtakım yassı tuğlalarla zarif bir şekilde örülmüş ve en canlı renkler kullanılarak boyanmış ki; bu malzeme ve işlemler, *Torre de la Cautiva* (“Hapishane Kulesi”)’nde de mevcuttur. Burası, sevimli tutuklu Isabel de Solis’in, Sultan’ın teveccühünü kazanmadan ve onun Hanım-ağa Süreyya’sı olmadan önce kaldığı yeri.

el-Hamra’nın bitişiğinde, Generalife Sarayı, (Arapçası) *Cennetü'l-Ârif* (“Mimar-ın- Bahçesi”) var. Granada’nın ileri gelen (idareci)lerine tahsis edilen bu yazlık villa, 1319 senesi civarında yazılmış kitâbelerde yer aldığı gibi; ilk yöneticiler

⁹ *An Old Moorish Lute Tutor*, edited by H. G. Farmer, Civic Pres, Glasgow 1933. (Collection of Oriental Writers on Music, No. 1.)

¹⁰ Washington Irving, *The Alhambra*.

tarafından inşa edilmiş ve Ebû'l-Velîd'in hükümdarlığı döneminde "Büyük Din Zaferi Yılı"na yakın bir tarihte genişletilmiştir. Binalardan daha önemli olan bahçeler, o kadar güzel ki; (buraları gezip-gören) turistler (hemen), Delhi İmparatorlarının eseri olan Keşmir'in göz kamaştıran Moğol bahçelerini hatırlıyor. Mersin çiçeği, servi ağaçları ve defne ağaçları Generalife Bahçeleri'nin önde gelen motifleridir ki; bunlardan ilk iki tanesi, kırılmış ve belli bir düzen içinde forma sokulmuş; sonuncusu ise, gelişigüzel yetişmeye terk edilmiştir. Güller havaya koku saçmakta, portakallar altın toplar gibi durmakta ve kanalın iki tarafında uzanan mersin çiçekleriyle örtülü su fişkirtan fiskiyeler de Taç Mahal bahçelerini anımsatmaktadır.

Granada şehri, el-Hamra'nın bütün ihtişamı ile üzerine kurulduğu yamacın eteğinde bulunuyor. Önceleri Araplar buraya, *Ġarnatât el-Yehûd*, yani "Yahudi(lerin) Granadası" demişler; çünkü Araplar'a yaptıkları yardım karşılığında İsraililer'e, Granada'da serbest oturma (otonomi) hakkı verilmişti. Araplar, Granada kentini, devasa kulelerle güçlendirilmiş üç surla çevirmişler ki, geçen zaman içinde bu duvarların sadece birkaçı ayakta kalabilmiştir.

En ilginç caddelerden biri, dar(acık) *Zacatin*'dir. Burası bir vakitler, Mağriblilere ait çarşının kurulduğu yermiş. Görmeye niyetli gözler, hem *Zacatin*'de hem de *Alcaiceria*'da -ki, birincisi Mağriblilerin ipek çarşısıydı;- Arap nüfuzunun etkilerini bulacaklardır.

Eski (klasik) şarkılarda sık sık methedilip kutsanan *Bibarrambla*¹¹, hâlâ Granada'nın ana-yolu durumundadır, Darro nehrinin aşağısında da *Hammin el-Geuza* (*Cezve/h Hamamı*) veya "Ceviz Ağacı Kaplıcası"nın enteresan bazı kalıntıları var.

Şimdi Kıptîlerin Mahallesi olan *Albayzin*, Granada için önemliydi; Araplar tarafından *Rabat el-Beyyâdîn* olarak bilinen bu semt, şehrin refah seviyesi en yüksek kesimlerinden biriydi. Civar yöredeki birçok kilise kulesi, başlangıçta aslında birer minare idi. Bölgenin en büyük (ana) kiliselerinden biri, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru yıkılan Büyük Cami'nin yerinde bulunuyor. Araplar'ın eş-*Şeria(h)* dedikleri Xarea mıntıkası, içlerinde mükemmel bir şadırvanının da bulunduğu pek çok Mağribî eski esere sahiptir.

Granada'ya özgü ama Mağrib'e ait en önemli antik yapıtlardan biri de, Almohades (Muvahhidler)'in idaresi altındayken 1218'de yapılan *Alcazar Genil*'dir. İspanya'daki Arap hükümrancılığının son yıllarında burası, Boabdil'in annesi Â'îşe'nin ikametine ayrılan saray idi. Asıl yapının tek kulesinin geniş-enli saçaklarında kabartma işlemler olan ahşap aynalı harika bir tavanı vardır. Ayrıca bu binanın alanı içinde, Mağribî günlerinden kalma bir tarihe rastlayan bir de şadırvanı bulunmaktadır.

¹¹ *Bâbu'r-Ramle(h)* —Editör.

İspanyol köylüleri, İspanya coğrafyasının arz ettiği genel özellikten dolayı, eskiden kalma Mağrib kalelerinin tümünde altın saklı olduğuna inandırılmıştı. Bu kanaate, zaman zaman harabe vaziyetteki pek çok kalede saklanmış altın ve gümüşün (birtakım kimseler tarafından) bulunması yol açmıştır. Vakıa şu ki, savaş ve iç karışıklıklar sırasında insanlar değerli mal/eşyalarını birtakım yerlere gizlemişlerdi.

Granada istikametinden kolayca gidilebilecek bir başka yer de, ılıca olarak kullanıldığına dair deliller bulunan Alhama'dır. İspanya'da Arapça (kökenli) bu adı taşıyan, Alhama de Aragon ve Alhama de Murcia gibi birçok kasaba var ki; Alhama kelimesinin anlamı, "Banyolar" (*el-hammâm*)'dır. Her iki şehir de, eski devirlerden beri kaynak sularıyla ünlenmiştir. İçlerinde pitoresk (resimsi) görünmeye en elverişli olanı Granada yakınlarındaki Alhama'dır. Burası, Araplar zamanında da devamlı gidilen bir sağlık merkezi idi. En gözde banyosu olan *El Bano Fuerte* ("Ana Banyo"), iyi korunmuştur. Kaplıca, romatizma ve hazımsızlık için şifalı olduğu kabul edilen suları(nı) hâlen muhafaza ettiği için müşteri çekmektedir.

İspanya'daki en mühim Mağrib yapımı limanlardan birisi, Araplar'ın *el-Mer'iyye(h)* dedikleri, Granada'nın güney-doğusundaki Almeria idi. Mısır ve Suriye ile yapılan ticaret bura üzerinden gerçekleştiği için, Almeria, gayet zengin (bir yer) idi ve hatta; "Granada daha onun bir çiftliği durumunda iken, Almeria yine Almeria idi" diye de övünülürdü. Almeria'nın mat beyaz çatıları, (aralara sıkıştırılan) ufak kuleler biçimindeki kubbelerle birbirinden ayrılmıştır.

710 yılında Berberîler tarafından işgal edilen Malaga, büyük bir liman ve stratejik bir mevki idi. Adının, "tuzlamak" manasına gelen *malahadan* türetildiğine inanılır; çünkü Malaga'nın başta gelen ticaret malı, tuzlanmış balıktı. Şehri ikiye ayıran Guadalmedina nehri de, ismini, yine Arapça'dan (*Vâdi'l-Medine*'den) almıştır; bu da "Kent(in) Irmağı" anlamındadır. Malaga'nın arkasında ise, Gibralfaro'nun heybetli görünümlü istihkâmı konumundaki tepe (*Cebelü'l-Fevrah*), yani "Fener Kayası" bulunmaktadır. Gerçekte Gibralfaro, bir Phecenician kalesiydi. Büyük direk Granadalı Muhammed (1273–1302) tarafından onarıldı ve (şu anda) oldukça faal durumda. Onuncu yüzyılın ortalarında Malaga, Rayyah *valisinin* ikametgâhı haline gelmiş; buranın önemi(nin artması da) o devirden sonraki günlere tesadüf eder. Müteakip yüzyılda, İdrisî hanedanına mensup emirlerin karargâhı (olmuş) idi. Arap coğrafyacı, yani İdrisî, burayı; "çok güzel bir şehir, kalabalık nüfuslu, büyük ve çok mükemmel bir yer. Onun pazarları sık sık gidilen (uğrak yerleri), ticareti (faal ve o aranda) önemli, kaynakları da sayısız (derecede fazla)" diye tanıtmıştır. 1350 yıllarında Malaga'yı ziyaret eden İbn Battûta, bu kent ve onun çarşılarından büyük bir hayranlıkla söz ediyor: "Onun çarşısında sekiz libre üzümün, bir *dirheme* [yaklaşık olarak iki pense] satıldığını gördüm. Onun Murcian (Mürchie mahsulü) narları yakut gibi ve dünyada benzerleri yok. Malaga'da yapılan yaldızlı/altın kaplamalı şahane porselenler, dünyanın en uzak köşelerine ihraç edilmişti. Buranın camisi, büyük ve zamana karşı (çok iyi) dayanmış; bahçelerinin güzellikte yarışacağı hiçbir rakibi yok ve oraların fevkalade görünümü portakal ağaçlarıyla gölgelendirilmişti."

İbn Battûta'nın değindiği caminin yerini alan ve *Alcazaba (el-kasaba)*'daki Arap mimarisinin bazı güzel örneklerinin bulunduğu Malaga Katedrali'ni, 1279'larda Mağribliler inşa etmiş ve Gibrafaro ile birleştirmişlerdi.

İspanya'nın bütün bu güney sahilleri boyunca Arap sanatının ilginç eserlerine rastlamak mümkün. En önemli hapishanelerden biri, Gibraltar'daki Mağribî Kalesi'dir ki, kapının üzerindeki kitâbeye göre 725'te yapılmıştır.

İspanya'nın en güneyinde bulunan Tarifa, memleketin, en fazla doğu görünümü arz eden şehridir. Eski duvarları ve kuleleri, yılan gibi kıvrılan caddeleri, kafesli pencereleri, çiçeklerle donatılmış düz çatıları Afrika'yı çağırıştırır ki, Gibraltar'ın Boğazları'ndan geçince Arapçası *Bâbü'z-Zükâk* olan "Dar Geçit Kapısı" görülür.

Granada'nın konumlandığı arazinin coğrafi sınırındaki Sierra de Ronda'nın (Ronda Zirvesi'nin) dağ/yayla yaşamı sürdüren pek çok insanın Mağribî kökeninin damgası çok belirgindir. Eski ve pitoresk (resim konusu olmaya elverişli) Ronda kasabası, kayalık bir tepenin doruğuna konurulmuştur ki, bu yükseliş, Guadalevin nehri yukarısında şaşırtıcı şekilde büyük bir zirveye çıkıyor. Bu ırmak Ronda'da oldukça daralıyor ve dolambaçlı bir hale geliyor ki, bu durumuyla o, vadiye doğru inerken oluşan köpüklerden ötürü dağdan akan seli andırmaktadır. Arap hâkimiyeti zamanında Ronda, Granada sultanlığına bağlı idi ve defalarca hristiyan saldırılarına karşı koymuştur. Ronda'nın doğu yönünde uzanan dağlar, kayaların renginden dolayı "Kırmızı Bölge" diye bilinirdi. Oranın yarıkları ve sarp uçurumları, kusursuz tuzaklar gibidir. Nitekim Mağribliler, gerilla savaşları boyunca düşmanlarını buraya çektiler ve -Granada Şehri'nin Ferdinand ve Isebella tarafından işgal edilmesinin ardından- onları burada takip altına aldılar.

Kasabanın dörtte birlik bölümünü oluşturan eski Mağribî kısımla, bundan daha fazlasını teşkil eden Hristiyan bölümü arasındaki irtibat, 110 adım uzunluğundaki halat bir köprü vasıtasıyla sağlanmıştı. Nehir yatağından 300 fitin üzerinde bir yükseklikte bulunan bu köprünün epey aşağısında Arap hâkimiyeti günlerinde yapılmış bir başka köprü daha var. Bunun hemen yanı-başında muhtemelen Mağrib orijinli eski bir değirmen ve dikkate değer bir yer-altı camisi bulunmaktadır. Bu cami, önündeki koru/fidanlık ve çatısında yetişen otsu bitkilerle öyle bir özenle örtülmüş ki; burası, hristiyan hâkimiyetinden sonra gizli bir ibadet yeri olarak çok güzel hizmet etmiş olabilir. Bu cami, yeraltında saklı iki adet, bunun altında da başka bir tane daha sığınak tipi hücreye sahip olması itibariyle kesinlikle takdire şayan bir gizlenme yeriydi. Bunun da aşağısında, yerin önemli ölçüde altında bir mahzen daha var. Buranın girişini bulmak o kadar zor ki, ibadet için gelenler orayı mutlaka elle yoklayarak arayıp-bulmak mecburiyetindedeler; yoksa orayı keşfetmek imkânsızdır. Bu caminin kolonları ve kemeri, zamanın tahribatına karşı olağanüstü bir mukavemet göstermiştir. Direklerinin oyma başlıkları hâlâ çok süslüdür. İç-avluda ise, mü'minlerin kullanması için güzel bir şadırvan vardır. Komşu bahçelerde hassasiyetle korunmuş (sıra sıra dizilmiş) şerit biçiminde ince işlemeli birkaç Arap hamamı

bulunmaktadır. Banyolara, -yeraltından çıkan sıcak kaynak suyu sayesinde- Arap hâkimiyeti döneminde var olduğu gibi, bol su temin edilmektedir.

Bu hamamların yukarısında Mağrib Hükümdarı'nın, 1042 yılı sonrasının tarihini taşıyan Malikânesi *Casa del Rey Moro*'nun kuleleri yer almaktadır. Bu köşk; dağ yamaçlarının tesviye edilmesiyle oluşturulan bahçeleri, onun iç-avlusu ve kiremit-tuğla-çini dekorasyonları dâhil olmak üzere dikkatli bir şekilde tamir edilmişti. Eski bir konağın restorasyonu, modern uygulamaya adaptasyon için çok enteresan bir örnektir. 1342 yılında Ebû Malik'in emriyle kayaların yontulmasıyla yapılan dört yüz basamaklı bir merdiven vasıtasıyla *Mina de Ronda*'nın bitişiğindeki ırmak kenarı ile bu mesken arasında bağlantı kurulmuştu. Bu merdiven, ayaklarını yere sağlam basan katır ve eşekleriyle sanki düz bir yolda (öylesine) alelâde yürüyormuşçasına yukarıya çıkıp-inen yöre halkı için şimdi bile çok gözde bir geçittir.

Ronda Katedrali, önceden bir cami idi; *mıhrabı* ise, şu anda Adak Sunağı'(nın) Şapeli (özel mabedi/küçük kilisesi)'ne dönüştürülmüştür. *Alcazaba*'nın Mağribî kalıntıları ve şehrin, üzerine kurulduğu tepenin her iki tarafındaki istihkâm, Arap mimarlarının ve yapı ustalarının marifetini gözler önüne sermektedir. Ronda'nın güney kısmında da, üç set halinde kemer(ler)den meydana gelen eski bir Arap geçidi var. İçe doğru uzanan kavisli iki kemer, saf Mağribî olup; inşasında kullanılan ince tuğla ve briketler, imal işinde Arapların üstün olduğu malzemelerdir. İspanyol hükûmranlığı müddetince üçüncü kemere yapılan eklemelere rağmen; geçit, bütünüyle doğuya ait görünümünü hâlen korumaktadır.

Ronda'dan Cordova'ya giderken, hakkında Washington Irving'in şu satırları yazdığı Antequera'da durup mola verdim:

"Sabah erken saatlerde, Antequera'da bir Roma(n) kalesinin yıkıntıları üzerine inşa edilen eski Mağribî kalesinin kalıntıları arasında dolaştım. Burada ufalanmakta olan bir burcun arta kalanı üzerinde otururken; muazzam ve muhtelif, kendi içinde hoş hikâyelerle ve romantik ilişkilerle dolu kır manzarasının tadını çıkarmaya başladım. Zira Mağribîlerin (Müslümanların) ve Hristiyanların centilmence bir mücadele (tatlı bir rekabet) içine girdikleri o ünlü ülkenin tam da ortasıydım. Benim aşağı tarafımda, yani tepelerin eteğinde ise, tarihî vesikalarda ve eski türkülerde adı çok sık geçen kadîm savaşçı şehir uzanıyordu..."

"Sağa doğru Âşıklar Kayası, ovanın içine sarp bir kayalık gibi saplanıyordu. Mağribî *emîr*'in kızı ile (onun) sevgilisi, (kız babası kendilerini) yakın takibe aldığı anda, ümitsizlik içinde kendilerini (tam da) buradan aşağı atmıştı."

Bu Mağribî öyküye göre; (henüz evlenmemiş) genç kız ile aşığı, kızın babasının öfkesinden (çekindikleri, dolayısıyla ondan) kaçıp-kurtulmak için, kendilerini bu kayadan aşağıya atmışlardı. İşte bu tema, Southey'in duygusal bestesi (bizdeki *Leyla ü Mecnun* hikâyesi benzeri) *Leila ve Manuel*'in de konusu olmuştur.

Washington Irving, aynı zamanda kendisinin İspanya'sındaki âdetlerin büyüleyici bir tanımını verir: Hizmetçi kız, Antequera'daki handa (veya yurttta) eşyasını *alforjas*'a doldururdu. Bu İspanyol *alforjas*, uzunca bir elbisenin el ve ayak (kısım)larını yukarı doğru kıvrarak yapılan ve (yerine göre değişen) bel (eğer/semer)in üzerinden aşağıya sarkıtılan Arap kaynaklı heybeler veya ceplerdir.

Müslüman hâkimiyeti günlerinde Kordova, Avrupa medeniyetinin merkezi ve eğitim-öğretimin dünya (çapın)daki en önemli yerlerinden biriydi. Mağriblilerin İspanya'dan çıkarılmasından sonra Kordova, bir (taşra) kasaba(sı)nın seviyesine düşmüştü. Onun harika camisi, hâlâ İspanya'daki Arap hükümranlığı zamanındaki Kordova'nın önde gelen görkemli bir mirasıdır.

I. Abdurrahman, Şam'daki Emevî Halifelerinden olan ve Abbasî hanedanı tarafından tahttan indirilen ailesinin ardından 755'te İspanya'ya ayak bastı. "Ümeyyeoğulları'nın bakiyesinin Endülüs'e gelmesi, romantik bir hikâye sayfası gibiydi... Haber, büyük bir yangın felâketini andırırcasına memleketin her tarafına süratle yayıldı. Kral(iyet) ailesinin eski yandaşları, ona biat (sadakat yemini) etmek üzere alelacele yanına koştular. Emevî sülâlesinin özgür kalan torunları da, -hür iradeleriyle- onun himayesine girdiler... Endülüs'ün (eyalet) Valisi, askerlerinin büyük çoğunluğu tarafından terk edildi ve yeni bir askerî birlik oluşturmak zorunda kaldı. Fakat bu zaman zarfında baş-gösteren kış yağmurları, bir seferberlik girişimi kampanyasını imkânsız kıldı ve böylece Abdurrahman'a asker toplamak ve kuvvetlerini organize etmek için vakit kazandırdı."¹² Ertesi yıl Abdurrahman, (muzaffer bir komutan edasıyla) şaşaalı biçimde Kordova'ya girdi. Arap örfü uyarınca, hristiyanlara din (ve ibadet) özgürlüğü teminatı verdi ve eski bir Roma(n) mabedinin yerine yapılmış olan katedrali kullanmalarına müsaade etti. Bununla birlikte Abdurrahman, nüfus artışında meydana gelen çoğalma nedeniyle, çok geçmeden katedralin yarısını camiye çevirmeyi zarurî gördü. Bilahare hristiyanlara ibadethanelerinin diğer yarısı için yüklü miktarda ödeme yapıldı ve ayrıca bundan başka, kuracakları bütün yeni kiliseler için kendilerine ruhsat verildi. Abdurrahman, -Şam'daki bir benzeri gibi- katedralin yerinde görkemli bir caminin tesis edilmesi konusunda azimli ve kararlı idi. Bu İspanyol cami, Batı'nın Mekke'si hüviyetine büründü ve *Zekât/h* ya da Arınma Evi olarak tanındı. Halife, Büyük Kordova Cami-i'ni kendisi tasarladı ve gelirin önemli bir kısmını, bu binanın yapım çalışmasına harcadı; hatta günlük birkaç saatliğine (de olsa), kendisi bizzat inşaat sahasında bulundu. Abdurrahman'ın oğlu I. Hişâm da, işin ilerlemesi için buna devam etti. Öyle ki, on yıl gibi şaşırtıcı bir şekilde kısa bir müddet içerisinde Büyük Kordova Cami-i tamamlandı ve üzerinden bin yıl geçmiş olmasına rağmen, burası dünyada hâlâ ayakta kalan en önde gelen dinî yapılardan biridir.

¹² Stanley Lane – Pool, *The Moors in Spain (=İspanya'daki Kuzey Afrikalılar)*, Story of the Nations Series (=Milletlerin Hikâyesi Dizisi), 1887.

912 ilâ 961 arasında devleti yöneten III. Abdurrahman, buna minare ve şadırvan eklerken; Hişâm'ın vezirlerinden el-Mansur da, bunlara ilâveten onuncu yüzyılın sonlarına doğru kubbeli sekiz yeni sahn yaptırdı.

Her ne kadar Kordova'nın bu büyük mabedi şu anda bir katedral ise de, daima cami (kelimesi)nin İspanyolca'sı olan *Mezquita* olarak bilinir, anılır. Araplar zamanında o, Mekke'deki Büyük Cami (Ka'be-i Muazzama) ve Kudüs'teki Ömer Cami-i'nin peşinden büyük müslüman eserleri arasında kıdem bakımından üçüncü kutsal mekân idi.¹³ Kordova *Mezquitası*, Muhammedî bir dindarın Avrupa'da bulabileceği en mükemmel örnek yapıdır. Cami(nin üzerine kurulu olduğu) alanı, mazgallı (tıpkı sur gibi, siperlerle korunmuş) yüksek bir duvarla çevrilmiştir; kapılar oldukça şatafatlı ve at-nalı kemerlerle yapılan süslemeler ağırlıktadır. Güzel(im) minaresinin tepesinde, iki tanesi altından, bir tanesi de gümüşten olmak üzere III. Abdurrahman'dan kalma nar biçiminde üç adet lamba var. Fakat minarenin üst kısmı, on altıncı yüzyılda vuku bulan bir deprem sebebiyle hasar görmüş; yalnızca en alt kat sağlam vaziyettedir. Esasında *Mezquita*'nın önü, direkt sevimli Portakallar Avlusu'na açılıyor. Burada, -abdest ve temizlik için- takriben 945'te III. Abdurrahman tarafından buraya yerleştirilen bir şadırvan bulunmaktadır. Duvarlar, şu an Büyük Cami'yi, hristiyan devirlerinde eklenen bu iç-avludan ayırmaktadır.

Mezquita'nın içi, hepsi yeckpare mermerden ve değişik renklerden oluşan bir sütun ormanına benzetilebilir. Nitekim buradaki direklerden on dokuzunun şekli, doğudan batıya uzanan muhteşem nefler biçimindedir; yirmi dokuzu ise, kuzeyden güneye doğrudur. Bu sahnlar, birbirlerini doğru açılarla kesmekte ve çok harika bir manzara meydana getirmektedir ki, bunların her birinin üzerinde bulunan kat kat sıralanmış at-nalı kemerler, çeşitlilik ve zenginlik açısından onlara fazladan değer katmaktadır. Sütunların bazıları, başlıklarıyla birlikte İspanya'nın çeşitli bölgelerinden temin edilmişti. Bazıları da, Fransa'daki Nimes ve Narbonne'dan geldi. Keza bazıları, Kartaca'dan hediye mahiyetinde idi. 140 adedini ise, Doğu Roma İmparatoru, Constantinople (Konstantiniye)'den Kordova'ya göndermişti. Onlar farklı uzunluklarda olduğundan, kolonlar on üç fitten ibaret standart yükseklikte sabit tutulabilmeleri için direkler belli bir noktaya kadar yere gömülmüş ya da sütunlara Korint veya Kompoze başlıklarla eklentiler yapılmıştı.

Mihrabın üstü, tek blok mermerden ibaret kubbemsi bir şekle benzemekte, sütunlar altın başlıklarla bezenmiş, mozaikler kıymetli taşlar gibi parılıyor, etrafındaki hatlar da altın (suyun)dandır. Yine burada, II. Hakem'in yerleştirdiği değerli sedef kakmalı ünlü minberi (veya kürsüsü) bulunmaktaydı. Bu eser, zengin süslemelere sahip olmasından dolayı eşsizdi (ama ne yazık ki); fazla uzak olmayan

¹³ Burada yazar, çok açık bir hataya düşmüştür. Müslümanlar her zaman, yukarıdakilerden ayrı olarak sadece üç yeri hürmete lâyık kutsal mekân olarak kabul ederler. Bunlar da; Mekke Cami-i, Medine'deki Peygamber Mescidi ve İsrail'deki Büyük Cami (ki bu, yanlışlıkla Ömer'e isnat edilmiş)'dir. Kordova'nın Büyük Camisi, bunların arasında değildir. Ancak o da, -bilindiği gibi- tüm müslümanlar tarafından yüksek seviyede saygı görmekteydi. Nitekim buna benzer bir durum, Kahire'deki el-Ezher Cami-i için geçerli idi. —*Editör*.

bir süre önce gözden kayboldu. Fildişi ile kaliteli kereste kullanılarak yapımı yedi yıl aldı. Çiviler saf altın ve gümüş idi ve ender bulunan kıymetli taş kakmalıydı.

Mozaik tezyinat, dünyanın başka hiçbir yerinde görülmesi olanaksız Bizans sanatı örneklerinden çok daha üstündü. Halife, mozaik işi konusunda uzman sanatkarların Kordova'ya gönderilmesi talebiyle bir elçiyi Constantinople/Konstantiya'ya gönderdi. Bu isteğe cevap olmak üzere mahir ustalar, yanlarında armağan kabilinden, *Mezquita*'yı süsledikleri on altı ton ağırlığında küçük (kesimli) mermerlerle Kordova'ya geldiler. Bu itibarla sanki yapının içi, altın ve emsalsiz taşlarla bezenmiş gibi gözüküyordu.

İspanyol yetkilileri *Mezquita*'yı, orijinal haline, en azından eski ölçülerine sadık kalarak restore etme gayreti içindedirler. Büyük Cami'nin katedrale dönüştürüldüğü 1238'den beri (bina üzerinde) birçok değişiklik gerçekleştirildiği için, bu iş çok karmaşık bir hâle gelmişti. Hâlâ, Arap duvarcılığı (sanatı)nın en güzide yapıtlarından birinin üzerini örten sıvayı kaldırmak ve eski dekorasyonu, kendisini iğrenç bir şekilde örten alçı-kireç karışımı badanadan kurtarmaya yönelik yoğun çalışmalar devam ediyor. Uygunsuz resimler de yerinden çıkarılmakta, yer döşemelerinin bir kısmı sökülmekte ve aynı yerlere yenileri döşenmekte; böylelikle direklerin temellerinin açığa çıkmasına imkân verilmektedir.

Dayanıklı ve göz zevkine hitap eden burçlarla güçlendirilmiş Kordova'nın şehir duvarlarında, bir Arap zanaatı hüküm sürüyor. Arapça olarak el-Vâdi'l-Kebîr ("Büyük Nehir") diye adlandırılan Guadalquivir üzerindeki köprü, Romalılar zamanının tarihini taşıyor; ancak Halifeler tarafından yeni baştan imar edilmiştir. Köprü, on altı kemerden oluşuyor ve yakınlarında da bazı ilginç Mağrib usulü değirmenler bulunmaktadır. Çokgen payandaları ve gözetleme kulesiyle *Calahorra (el-Kal'atü'l-Hürre/h)* hisarı, kente yönelik saldırılara karşı mühim rol oynayan bir müdafaa mevkiidir.

Kordova'nın mülhakatında, III. Abdurrahman tarafından yapılan ve onun gözde karısın(in vefatının) ardından Zehra diye anılan muhteşem saray, *Medînetü'z-Zehrâ'nın* kalıntıları var. Yakın zamanlarda yapılan kazılar, -inşasında on bin kişinin yer aldığı ve bu denli yoğun çalışmayla imarının yirmi beş yıl sürdüğü- bu harikulade malikânenin pek çok tesisinin açığa çıkmasını sağlamıştı. Buranın en hayret uyandıran ayrıcalıklı yeri; altın işlemeli mermer duvarlara ve tavana, cıvadan imal edilen bir sarnıca, fildişi ve abanoz ağacından yapılan ve değerli taşlar hakkedilerek süslenmiş sekiz kapıya sahip bulunan Halifeler(in) Konağı olmalıdır.

Bu sevimli şehir hakkında mahallî çapta söylenegelen bir deyime göre; "Sevilla'yı görmeyen, bir harikayı kaçırmış demektir." (İşin doğrusu,) cazip gelen ve merak uyandıran en önemli güzel görüntülerin pek çoğu Arap kaynaklı olanlardır. (Neredeyse) kente girecek kadar yaklaşmış bulunan ziyaretçinin ilk dikkatini çeken bina, bir zamanlar Sevilla'nın Büyük Camisi'nin minaresi olan *Giralda*'dır. Giralda, 1196'da inşa edilmiş ki, (bunun) benzeri kuleleri (daha doğrusu minareleri) Fas'ta

görmek mümkün. Yılların geçmesiyle gittikçe kuvvetlenen ve sertleşen Arap (tarzı) tuğla (duvarın)da bir manzume yer almaktadır. Sırasıyla Gever, Hever ve Cabir isimleri yakıştırılan mimarın, Roma'nın ölçülerinden bir hayli yararlanmış ve oranın etkisinde kalmış olduğuna inanılır. Öyle ki, heykel, Giralda'nın temelleri için vazgeçilmez bir ana unsur gibidir. Araplar(ın) döneminde kule, yalnızca yüz elli fit yüksekliğindeymiş. Tepesinde ise, çok uzak mesafelerden bile parlaklığı fark edilebilen yıldız süslemeli yuvarlak dört ince-uzun ve iri (cüsseli) küre varmış. 1395'teki bir deprem, kulede herhangi bir yıkıma yol açmasa da bu topları yerinden oynatmıştı. Yaklaşık iki yüz yıl sonra buna eklemeler yapılarak yüz fit daha uzatılmış oldu. Bu süper yapının içinde, şahane bir rüzgar gülü ile İnanıcı temsil eden bronz (dan imal edilmiş) ve İspanyolca'da "dönmek" anlamına gelen *girar* sözcüğünden türe(til)miş bir kelime olan La Girandilla diye adlandırılan bir kadın figürü bulunmaktadır. Kulenin içinde, merdiven yerine, (yukarı) çıkışı kolaylaştıran büyükçe bir rampa var. Burası o denli iyi yapılmış ki, bu bayırı (atla) çıkan bir süvari, burayı gayet rahat ve kolaylıkla tırmanmış.

Kulenin dekorasyonu, oyma taştan yapılan ve kafesi andıran haremelerin yan-üst taraflarına kondurulmuş; bazıları oval, bazıları da sivri kemerler biçimindeki bir dizi *ajimecesten*, yani ikiz pencerelerden ibarettir.

Sevilla Katedrali, -yapımına, Giralda'yı inşa eden kişinin babası Emir Yusuf tarafından başlanan- Büyük Cami'nin yerinde bulunmaktadır. Arap binasının (yani, banisi Araplar olan caminin) sadece bir bölümü olan ünlü minare, Portakallar Avlusu, dış duvarın bir kısmı, kuzey, doğu ve batı kapıları Katedral bünyesinde toplanmıştır. Müslüman(ların) devrinde abdest için kullanılan şadırvan, Portakallar Avlusu'nda hâlâ sağlam vaziyette ayakta durmaktadır.

Giralda'nın bitişiğinde, Sevilla bağımsız bir sultanlık haline geldiğinde inşa edilen ve Arapların hükümdar sarayı olan *Alcazar (el-Kasr)* bulunmaktadır. Yapımına 1181 yılında başlanan sarayın, el-Hamra'dakiler kadar güzel birçok odası bulunmaktadır. Geride kalan asırlar boyunca Alcazar'ın tamiratının temelini, hep Arap projeleri oluşturdu. Bu sebeple, İspanya Cumhuriyeti kuruluncaya dek, sarayın ana karakteri korunmuş; yanı sıra bir kral köşkünü gibi kullanılmıştır. Alcazar'ın dış cephesinde, emek verilerek incelikle hazırlanmış ve (müslümanlar arasında) sık sık tekrarlanan ve devasa ölçülerde Küfî harflerle yazılmış bir kitâbe yer alıyor: "Yegâne fatih Allah'tır." Sarayda en güzel bölüm, Sefirler Salonu'dur. Buradaki at-nalı kemerleri destekleyen zarif sütunlardan müteşekkil üçlü girişle oluşturulan Mağribî dekorasyon, mükemmel bir modeldir. Harika bir kubbesi bulunan binanın duvarları nefis tuğlalarla tezyin edilmiş. Bir yazıta göre; Mağrib usulü kakma işlemeli görkemli kapıları, 1364'te Toledo'dan gelen Arap marangozlar tarafından yapılmıştır.

Hemen yandaki kapı ise, güya "Oyuncak Bebekler Avlusu" diye anılan *Patio de las Munecas*'dir. Bu adı almasının sebebi, duvarların dış yüzeyine (orta tarafa denk gelen yere, ilk bakışta kolayca) görülebilecek şekilde kuklaya benzer iki oyuncak bebek başının çizilmiş olmasıdır. *Patio de las Doncellas*, yani "Bakireler

Salonu”, kırk tanesi ikiz halde dizilmiş olmak üzere elli iki mermer sütunla çevrilmiş. Üçgen şeklindeki kemerler, kafesi andıran sıvayla dekore edilmiş. Süslü duvarların üstündeki tavan ise, (yazılı olarak) şu Sureyi taşıyordu: “O, Allah’tır ve tektir; (Yine O,) Allah’tır ve ebedîdir; (Keza) O, ne (başkasından) doğmuştur ve ne de O (birisini) doğurmuştur. O’nun asla bir eşi-benzeri yoktur.” Üstü kapalı geçit/kemerin iç tarafı, metalik yansıma etkisi yaratan değerli taşlar gibi ışık saçan mozaiklerle kaplanmıştır.

Sala de Justicia; yani “Mahkeme Salonu”nun dış cephesi, göz alıcı renklerle parlatılmış, küçük sütunlar da pahalı mermerden yapılmıştır. el-Hamra’nınkini hatırlatan işçilik, hâkimiyetleri sırasında Endülüs’ü de egemenlik alanlarına katmaya karar veren Almohades (Muvahhidler) dönemine aittir. 1146 yılında Almohades (Muvahhidler), Sevilla’yı ele geçirdi ve birkaç yıl sonra da bütün güney İspanya’nın hâkimi haline geldi. Sevilla’daki kiliselerin çoğunun aslı cami idi ve kulelerin büyük ekseriyeti de Arap özünden (minarelikten) uzaklaşmıştı.

Arap günlerinde önemli bir gözetleme kulesi olan Guadalquivir kıyılarındaki *Torre del Oro*, yani “Altın Kule” sağlam durumdadır. İsmi, dış yüzeyini kaplayan garip portakal renkli çinilerden aldığı söylenir. Diğer eski eser uzmanları da Almohades (Muvahhidler) tarafından kullanılan (Arapça) *Burcu’z-Zehab*, yani “Altın Kule” adını korumaktadırlar. Çünkü burası onlar tarafından depo ve (malîyeye ait) hazine olarak kullanılmıştı.

Sevilla’nın dokuz mil uzağında ise, resimlere konu olan Mağrib menşe’li Alcalà de Guadaria kalesi var ki, burası, Portekiz’in güneyinde bulunan *siloların* ve yer-altındaki tahıl ambarlarının pek çoğuna sahipti. Alcalà ismini, Arapça “kale” anlamına gelen *el-Kal’a/h* sözcüğünden almıştı. Aklıma gelmişken söylemek gerekirse; bu, Madrid’teki en önemli geçiş yollarından birinin adıdır.

Sevilla’dan Portekiz’e otomobile döndüm. Beja ve Alcacer do Sal’i bir baştan öbür başa araba kullanarak dolaşım. Bu kasabaların her ikisi de Arap hâkimiyeti zamanından kalma (emanet türü) hatıra eşyaya sahiptir ki, bunlarla ilgili (detaylı) malûmatı, *Portekiz’de Arap Nüfûzunun İzleri*¹⁴ adlı makalemde ele aldım.

¹⁴ Bkz. *Islamic Culture* X, I (Jan./Ocak 1936).

Not: Sözü edilen çalışmayı, imkânlar elverirse en kısa zamanda tercüme etmeyi ve Türk okuyucusunun istifadesine sunmayı düşünüyoruz. (çev.)